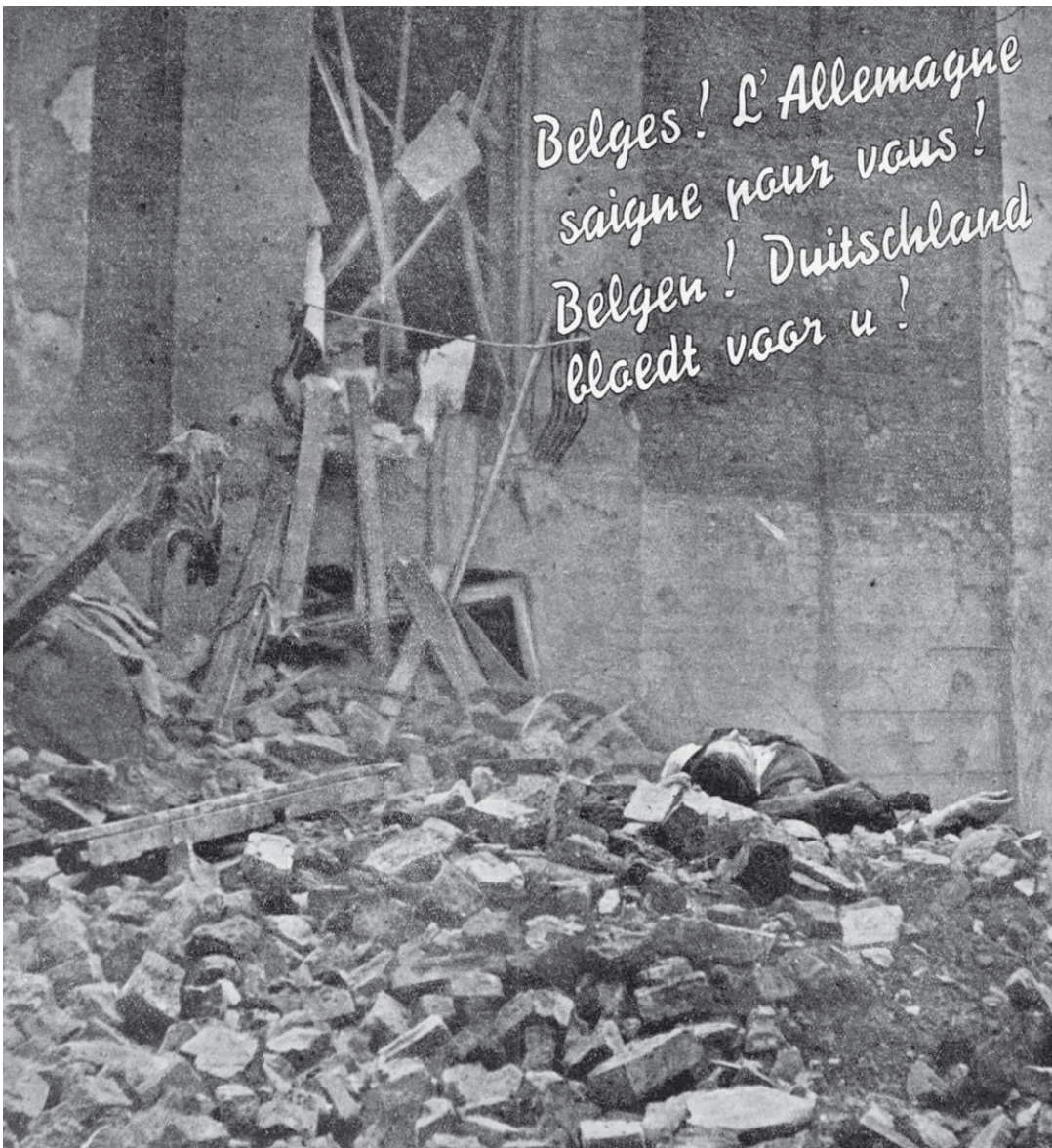

Prent uit een pamflet met de cynische oproep "Help de Duitse soldaat" waarin de uitzichtloze toestand van het Duitse leger in het Oosten nog eens wordt benadrukt

Black & White **De demoralisering van de Duitse soldaat.** **Het project Porcupine-Mandrill**

Geert Van Goethem, Amsab-ISG

Deze bijdrage gaat over een heel bijzonder onderdeel van de papieren oorlog waarmee de geallieerden tijdens de Tweede Wereldoorlog via het verzet hebben geprobeerd om de gewone Duitse soldaat te demoraliseren. Het verhaal werpt ook een licht op de manier waarop de ondergrondse socialistische beweging in België werd ingeschakeld in de oorlogsdoelinden van de geallieerden en op de interconnectie van de verschillende uitingen van verzet.

Rumour and war go together

Oorlog in zijn meest simpele vorm is een gewapende strijd tussen legers van landen. De hedendaagse oorlog is echter een totale oorlog waarbij de burgerbevolking niet alleen doel is, maar vaak ook participant. De medewerking van de werkende bevolking in de productieslag is van uitzonderlijk belang en hoe reageren mensen die een zekere overwinning zien omslaan in een catastrofale nederlaag? Pers, vakbonden, politieke partijen en civiele organisaties allerhande hebben een directe toegang tot de bevolking en zijn daarom aantrekkelijke partners voor wie de algemene publieke opinie of bepaalde doelgroepen wil aanspreken en beïnvloeden.

Tijdens de eerste maanden van de Tweede Wereldoorlog leek een Duitse overwinning een quasi zekerheid en het zou slechts een kwestie van tijd zijn voor het laatste militaire bolwerk in het Westen, Groot-Brittannië, zou vallen. Londen werd het toevluchtsoord van gevluchte regimes met de verspreide resten van regeringen, ministeries en delen van het middenveld. In deze uitzonderlijke omstandigheden groeiden het aanzien en belang van gespecialiseerde veiligheids- en inlichtingendiensten. Het valt buiten het kader van dit artikel om al deze agentschappen te behandelen en we beperken ons daarom tot deze die van belang zijn voor dit verhaal. Het is evenwel belangrijk erop te wijzen dat de vele geheime diensten die in Londen actief waren haast permanent met elkaar in conflict lagen. Niet alleen waren er conflicten tussen de diensten van de verschillende landen, maar ook en minstens evenveel tussen de concurrerende diensten van hetzelfde land en niet zelden tussen de verschillende afdelingen van dezelfde dienst.

De Belgische Staatsveiligheid, door iedereen de Sûreté genoemd, was in dit kader een relatief kleine maar geen onbelangrijke speler. De dienst stond onder directe controle van de regering-Pierlot en diende de politieke doelstellingen van die regering, namelijk ervoor zorgen dat het land na de bevrijding niet in chaos verviel en dat het regime niet omvergeworpen werd. Controle en centralisatie waren daarom de permanente aandachtspunten, en die stonden haaks op de methoden van de nieuwe Britse geheime dienst, de Special Operations Executive (SOE), die in juli 1940 was opgericht in uitvoering van Churchills richtlijn *"to set Europe ablaze"*. Sabotage en decentralisatie waren de kernwoorden van de SOE, waar het onmiddellijke militaire objectief primeerde. Naast de SOE, en er gedeeltelijk ook uit gegroeid, was er de Britse politieke inlichtingendienst, de Political Warfare Executive (PWE), die zuiver politiek gerichte acties ondernam. De samenwerking tussen deze drie diensten, Staatsveiligheid, SOE en PWE resulteerde in het najaar van 1943 in enkele heel bijzondere acties in bezet België, waarvan we er hier één onder de loop willen nemen, het project Porcupine-Mandrill.

Anglophile & Belgian

De SOE had een heel bijzondere belangstelling voor België en had zelfs een Belgische afdeling, de zogenaamde T, opgericht op 19 december 1940. Deze sectie werd geleid door Britten die een zeer goede terreinkennis hadden. Het eerste diensthoofd van T, Eric Dadson, was jarenlang in Antwerpen directeur geweest van de Continental Gas Company. Hij werd opgevolgd door Claude Knight, die op zijn beurt in augustus 1943 werd opgevolgd door Hardy Amies. De tijdelijkheid van medewerkers, structuren en projecten was voor de SOE een organisatorisch uitgangspunt en T was hier geen uitzondering op.

T had de eerste maanden de bijzonder delicate opdracht om betrouwbare medewerkers te rekruteren en hiervoor werd onder meer een beroep gedaan op aansprekbare personen uit de Belgische socialistische gemeenschap in Londen. De namen van die mogelijke contactpersonen werden geleverd door mensen die al voor de oorlog nauw met sommige SOE-medewerkers samenwerkten en op wiens betrouwbaarheid men kon rekenen. Dit was de standaardprocedure waarmee de SOE, ook in eigen land, mensen rekruteerde. In dit verband is het niet onbelangrijk om aan te stippen dat de SOE een behoorlijk 'Labour'-gehalte had. De overige Britse geheime diensten waren traditioneel bastions van de conservatieven, maar de SOE was een project van Labour-politicus Hugh Dalton en zocht systematisch samenwerking met socialistische organisaties en personen.⁽¹⁾

De Blitzkrieg van juni 1940 had niet alleen regeringen en legers verrast, maar ook hun inlichtingendiensten. De Britse geheime diensten werden op slag blind en moesten op zoek naar nieuwe contacten op het continent. Toen de SOE, na de moeilijke eerste oorlogsmaanden, de mogelijkheden onderzocht voor acties in bezet België, werd vooraf een grondige politieke analyse gemaakt. Het was voor de Britten vrij makkelijk om vast te stellen wie er niet te vertrouwen waren. Dat waren in eerste instantie Hendrik de Man en zijn volgelingen, de Vlaams-nationalisten van Declercq, de Rexisten van Degrelle, de grootindustriëlen en de wereld van de hoge financiën: *"This group thinks of nothing but their pocket books."* Het besluit van de SOE was opmerkelijk: *"For active and effective collaboration with us the most promising point is certainly the big Trade Unions."*⁽²⁾

Het was daarom van het uiterste belang zo goed mogelijk geïnformeerd te zijn over de politieke positie van de in België gebleven kaderleden van de vakbeweging en te weten welke belangrijke vakbondsleiders Hendrik de Man volgden. Deze informatie werd geleverd door John Price, een voormalig medewerker van de Socialistische Arbeiders Internationale (SAI) en vertrouwensman van Labour-politicus en vakbondsleider Ernest Bevin. Price trad bij het begin van de oorlog in dienst van de SOE en ging als agent 3365 aan de slag in de Advisory Section. Hij zou verschillende belangrijke geheime missies vervullen en onder meer de SOE in contact brengen met leidinggevende figuren van de voormalige Belgische arbeidersbeweging, die erin geslaagd waren naar Londen te ontkomen. Een van hen was Arthur Wauters, en hij was *"more than anxious to work with us in every way"*.⁽³⁾ Omdat de SOE niet wilde dat Wauters om financiële redenen andere opdrachten zou moeten aanvaarden, werd hij op de loonlijst gezet.⁽⁴⁾ Wauters wou de SOE helpen *"to start a revolutionary movement in Belgium"*, iets wat uiteraard volgens hem niet de steun zou krijgen van de Belgische regering en *"which should be kept secret from them"*. Uiteindelijk leidden deze grootse plannen tot weinig concrete resultaten, maar door Wauters te engageren startte de SOE een permanente samenwerking met Belgische socialistische verantwoordelijken, die al snel zou worden uitgebreid met onder meer Omer Becu van de International Transportworkers' Federation en Jef Rens van het Belgisch Vakverbond. Op die manier kwamen de Britten achter een hele

reeks namen en adressen van betrouwbare socialisten die op dat moment nog in België verbleven, onder wie Louis Major, Ward Coens, Hubert Lapaille, Edward Anseele jr., Ernest Piot en Joseph Bondas.

De contacten met het socialistisch verzet werden door de SOE zelf gelegd en liepen los van eender welke andere geheime dienst, ook van de Belgische. Dit was ten dele het gevolg van het wantrouwen dat de SOE-top en Wauters deelden tegenover zowel de Belgische Staatsveiligheid als de regering-Pierlot, die door de SOE werd omschreven als een "*infernal body*". De operaties die met de steun van Wauters in bezet gebied werden opgezet mislukten aanvankelijk en zowel Wauters als de SOE wezen daarvoor de Staatsveiligheid met de vinger. Het ging zelfs zover dat Wauters weigerde nog namen van mogelijke agenten aan de SOE door te geven "*if their names were divulged to the Sûreté*".⁽⁵⁾

Het onafhankelijk optreden van de SOE in bezet België en de schijnbare onwil om contacten te delen en informatie door te spelen over geplande acties, leidden al snel tot een gespannen relatie met de Belgische Staatsveiligheid. In 1942 kwam het tot een zware crisis⁽⁶⁾ waarbij de SOE er de Staatsveiligheid zelfs van verdacht zijn agenten te verraden. De lijst van gearresteerde SOE-agenten tussen april 1941 en oktober 1942 is in ieder geval indrukwekkend.⁽⁷⁾

Wauters was voor de SOE ook in Londen zeer nuttig. Het was onder zijn invloed dat een groep Belgische socialisten in Londen, verenigd in de kring Emile Vandervelde en door de SOE "*zoetsappige salonsocialisten*"⁽⁸⁾ genoemd, in juli 1942 een document ondertekende dat de ondergrondse vakbeweging aanspoorde tot meer actie. Dit document vond zijn weg naar bezet gebied en belandde bij Joseph Bondas. Toen Bondas in het najaar van 1942 wist te ontkomen naar Londen, werd hij onmiddellijk door de SOE geëngageerd⁽⁹⁾ die hem uit de "*clutches*" van de "*Belgiques*" wilde houden. Bondas maakte een uitgebreid rapport over de situatie van de ondergrondse vakbeweging in België, dat de SOE een schat aan informatie opleverde en ook een hele reeks nieuwe contactmogelijkheden. Tegelijk beweerde Bondas dat de ondergrondse vakbeweging ontgoocheld was en zich aan haar lot overgelaten voelde⁽¹⁰⁾, er was met name grote nood aan middelen en papier voor de clandestiene pers. De klacht was koren op de molen van de top van de SOE die zich gesterkt voelde in de overtuiging dat "*we can get more out of the Belgian workers than out of any of those Army officers or politicians*".⁽¹¹⁾ De conclusie van T was dan ook: "*We should support the Labour movement to the extreme*".⁽¹²⁾

Op 4 februari 1943 werd een geheime coördinatievergadering met betrekking tot het Belgisch socialistisch verzet gehouden waaraan zowel Claude Knight voor de SOE, Ides Floor voor de Belgische Staatsveiligheid en Arthur Wauters voor het socialistische verzet deelnamen. Doel van deze bijeenkomst was "(to) harness the Belgian Socialist Resistance Groups to the Allied Cause".⁽¹³⁾ Nadat de incidenten uit het verleden waren besproken en uitgeklaard en Floor aanvaardde dat de Belgische socialisten bij voorkeur via de SOE werkten - op voorwaarde dat de Belgische regering op de hoogte zou

zijn van de activiteiten - was het terrein geëffend en het kader voor een operationele samenwerking voor alle partners duidelijk.⁽¹⁴⁾ De SOE zou zich nadien ook strikt aan deze afspraken houden.

Parallel met het keren van de oorlogskansen, verbeterde dus ook de relatie tussen de SOE en de Belgische autoriteiten in Londen. SOE en Staatsveiligheid kwamen tot een *modus vivendi*, Floor werd aangesteld als de verbindingsofficier tussen de Staatsveiligheid en SOE, terwijl Georges Aronstein de verbindingsman voor PWE werd. Hoewel de verhouding nooit hartelijk zou worden was er vanaf dat moment op zijn minst een uitwisseling van informatie. Ook de komst van Ganshof van der Meersch, die door de Britten sterk werd gewaardeerd, was een essentieel element, hetgeen SOE-hoofd Gubbins in oktober 1945 deed concluderen dat: "*without General Ganshof and Major Floor nothing of any significance would have been achieved in Belgium*".⁽¹⁵⁾

Jungle Book

In de loop van de lente van 1943 waren de voorwaarden vervuld voor een meer constructieve verhouding tussen de verschillende geheime diensten. Op basis van complementaire doelstellingen werd gezocht naar ad-hocsamenwerking, die gestalte kreeg in zogenaamde projecten of missies. Naast pure sabotage ging het in bepaalde gevallen ook om 'political warfare', waarbij de Britse diensten SOE en PWE samenwerkten met de Belgische Staatsveiligheid. De doelstellingen van deze missies werden door de verschillende diensten samen bepaald, maar de uiteindelijke controle over de agenten, de missies én de communicatie met het veld, bleven in handen van de SOE, die hiermee de touwtjes in handen hield.

Elk van deze missies werd geleid door een of meerdere agenten of 'organizers', die een heel specifieke opdracht kregen toegewezen. De agenten werden intensief opgeleid en voorzien van een identiteit met een volledig fictief levensverhaal, papieren, contacten en paswoorden, een 'safe house' en geld. De meeste van deze projecten waren van zeer tijdelijke aard en in principe bleven de agenten niet langer dan enkele maanden te velde, waarna ze via een ontsnappingsroute het bezet gebied verlieten. Communicatie met Londen was van essentieel belang en daarom werd elke agent in principe vergezeld door een radiotechnicus, die een W/T-station (een draadloze radiozender) bediende en zich, los van de organizer, ergens moest vestigen. Deze technicus had ook de sleutel tot de code. Daarnaast werd veelvuldig gebruik gemaakt van postduiven.

De SOE hanteerde ook een specifiek naamsysteem. Elk project kreeg een eigen unieke naam, die meteen ook de codenaam was van de agent. Deze namen werden soms gekozen uit het dierenrijk (Labrador, Gibbon) of refereerden aan het oeuvre van Shakespeare (Othello, Lear) of stamden uit de klassieke wereld (Gratiano, Claudius).

Wanneer de agent wisselde, liep de naam van het project door, maar met een toevoegsel, II, III ... Daarnaast had elke agent een eigen veldnaam die werd gebruikt bij alle correspondentie en bij de contacten in het veld. Ten slotte had elke agent een alias, een volledig valse identiteit met alle nodige documenten.

In het voorjaar van 1943 nam de activiteit van de SOE in bezet gebied sterk toe en leken de voorwaarden voor het werken in België te verbeteren. Nadat een aantal missies succesvol werden afgerond, groeide bij de SOE het vertrouwen en raakte men ervan overtuigd dat het mogelijk was om in België acties op te zetten waarvan de Staatsveiligheid vooraf tot in de details op de hoogte werd gebracht.⁽¹⁶⁾ De meeste van deze acties hadden een militair karakter, maar geleidelijk kwamen er ook meer politiek geïnspireerde missies, waarvan de doelstellingen door meerdere diensten samen werden bepaald. De financiering van het Belgisch verzet is een typisch voorbeeld van een dergelijke samenwerking, waarin elke partner wel zijn eigen belang zag. De Belgische regering wou contacten en informatie en zorgde voor de middelen, de SOE was even nieuwsgierig naar deze informatie, stelde zijn kanalen ter beschikking en wou uiteraard het socialistisch verzet inschakelen in zijn operaties. De samenwerking tussen SOE en Staatsveiligheid voor de financiering van het clandestien socialistisch verzet verliep succesvol. Er werden belangrijke sommen geld bezet België binnengesmokkeld, waarmee de vakbonden onder meer moesten voorzien in het onderhoud van degenen die tewerkstelling in Duitsland trachtten te ontlopen. Het geld diende ook voor het aanmoedigen van industriële sabotage en voor de clandestiene pers.

Na de succesvolle beëindiging van deze opdracht kwam de samenwerking op kruissnelheid en zien we vanaf april 1943 een openvolging van gemeenschappelijke projecten, met telkens een mix van militaire en politieke objectieven.

'Porn' to be free

In een oorlog is het de bedoeling de vijand te kwetsen en dat kan zowel met militaire als met politieke middelen. De geallieerden hadden onder leiding van de Britten voor de papieren oorlogsvoering een gespecialiseerde dienst geïnstalleerd, die zeer nauwgezet en met kennis van zaken de juiste psychologische snaar trachtte te raken. Dit was het Political Intelligence Department (PID) van de Political Warfare Executive (PWE). Het PID maakte in zijn propagandavoering een onderscheid tussen 'black' en 'white' propaganda. Witte propaganda was deze waarvan de herkomst duidelijk was - in dit geval de geallieerden - en die de officiële visie op het oorlogsverloop weergaf. Ze voorzag de bevolking van informatie over de militaire en politieke ontwikkelingen en werd vooral gevoerd via de BBC-radio. De Britten dropten ook vrij massaal drukwerk via de lucht. De RAF beschouwde dit als training voor haar piloten en precies om die reden werd er weinig drukwerk over België gedropt, want de vliegroutes naar Duitsland liepen

niet over ons land. Van zwarte propaganda werd de herkomst gemaskeerd. Echt zwart was die propaganda die ogenschijnlijk Duits van oorsprong was, maar in werkelijkheid Brits. Maar ook propaganda die de indruk wekte spontaan te zijn ontstaan vanuit de lokale bevolking, zonder Britse inspiratie of band, was voor de PWE zwart. Ook hier werd soms gebruik gemaakt van radiozenders, maar meestal ging het om drukwerk dat werd verspreid via agenten en het illegale circuit.

Hoewel de PWE een strikt onderscheid hanteerde tussen black en white verliep de papieren oorlog wel op een gecoördineerde manier en waren beide vormen van propaganda functioneel voor de implementatie van de strategische doelstellingen van het plan voor politieke oorlogsvoering dat de PWE in 1942 had ontworpen. Dit plan bevatte vier centrale doelstellingen, waaronder de ondermijning van de moraal van de Duitse troepen. Het is precies dit onderdeel van het plan dat bij uitstek geschikt was voor de zwarte propaganda. Het was de intentie van de Britten "*to cause anxiety among the Forces about conditions at home and alarm those at home about conditions at the front.*"⁽¹⁷⁾ De middelen die hiervoor werden ingezet waren hoofdzakelijk het op gang brengen van geruchtenstromen en het distribueren van drukwerk. Inhoudelijk lag het accent op het creëren van ongerustheid bij de soldaten over de situatie thuis en meer specifiek over het lot van hun "*women-folk*". Daarom werd in de propaganda gefocust op de bombardementen van de Duitse steden, de gevaarlijke situatie in de fabrieken, het uitbreken van ziektes en epidemieën, de mogelijke verwaarlozing van de kinderen en de gevaren die verbonden waren aan de tewerkstelling van vreemde arbeidskrachten in Duitsland, niet in het minst voor "*sexual infidelity*". Daarnaast werd ook twijfel gezaaid over de bekwaamheid en de (mentale) gezondheid van Hitler en werd er alles aan gedaan om de soldaten ervan te overtuigen dat Duitsland de oorlog zou verliezen. De Duitse soldaten kregen op een verdoken manier tips voor desertie, overgave, sabotage en het simuleren van ziektes.

Het was de opdracht van de afdeling die de zwarte propaganda ontwierp, om al deze elementen om te zetten in "*picturesque news rumours*". Volgens de Britten was dit drukwerk, dat de vorm kon aannemen van postkaarten, pamfletten, posters en stickers, een uniek medium, omdat het de enige manier was om de thema's van de politieke oorlogsvoering te visualiseren. De verantwoordelijke hiervoor in het PID was Ellic Howe, een grafisch ontwerper en meester in het vervalsen van Duitse documenten. Zijn productie was fenomenaal en omvatte zowel rantsoenbonnen, briefpapier van grote Duitse fabrieken, officiële documenten, als cartoons van Hitler en pornografische prenten. Het gebruik van porno was evenwel omstreden binnen de PWE en vooral de administratieve top van de dienst was erdoor gegeneerd. Het PID was er echter grote voorstander van en wees op een bijkomende waarde van de "*dirty pictures*" omdat ze door de soldaten niet éénmaal maar dikwijls werden bekeken en vaak zelfs bewaard.⁽¹⁸⁾ Het materiaal dat door Howe voor het PID werd geproduceerd vond zijn weg naar de meeste bezette landen. Het werd verdeeld in Noorwegen, Polen, Duitsland, Frankrijk

Henri Filot, alias Mandrill. Hij verongelukte in de nacht van 2 op 3 juni 1944, toen het vliegtuig dat hem moest droppen voor een nieuwe missie, werd neergeschoten

en België, waar in het voorjaar van 1943 twee agenten speciaal voor de distributie van zwarte propaganda werden gedropt.

Porcupine-Mandrill

Voor de uitvoering van deze demoralisatiemissie waren twee organizers verantwoordelijk, die een projectnaam toegewezen kregen volgens de traditie van de SOE. De eerste kreeg de prozaïsche naam Porcupine (stekelvarken) en de tweede de meer mysterieuze naam Mandrill (een mandril is een bosduivel, een apensoort verwant aan de baviaan). Jean Coyette⁽¹⁹⁾ was Porcupine en Henri Filot⁽²⁰⁾ was Mandrill, beiden waren Franstalige Belgen, die als vluchteling in Engeland verbleven en een intensieve training bij de SOE hadden doorlopen. Coyette was een bekend socialistisch militant die door de leiding van de Belgische Staatsveiligheid aanvankelijk werd gewantrouwd. Men aarzelde om hem een missie met politiek karakter toe te vertrouwen "*en raison d'un certain manque de modération dans l'expression de ses opinions*".⁽²¹⁾ Uiteindelijk werd hij toegelaten tot de opleiding die in totaal 38 dagen zou duren.

Porcupine, die op het terrein de naam Cordier droeg, was de leider van het project. Zijn opdracht was "*to demoralize the German Army of occupation by every possible means*". Mandrill (Filot) kreeg de opdracht om Cordier hierbij te ondersteunen door het inrichten van zogenaamde ontvangstcomités, die in staat moesten zijn om het gedropte drukwerk te ontvangen en het nadien aan de distributeurs te bezorgen. Daarnaast waren er een aantal nevenopdrachten, zoals de distributie van geld en kleding aan Duitse soldaten die wilden deserteren, de opleiding van mensen in demoralisatietechnieken, de organisatie van sabotage van de Duitstalige kranten en het contacteren van de clandestiene pers om zich te verzekeren van haar hulp. Het was de bedoeling om elke maand een container met materiaal te droppen en Mandrill moest dan ook op zoek naar diverse landingsplaatsen. De ontvangstcomités moesten gelijktijdig en onafhankelijk van elkaar kunnen werken. Het moment van dropping werd bekendgemaakt via de Belgische uitzending van de BBC, zowel in het Frans als het Nederlands, via een gecodeerde boodschap. Om de levering van juni 1943 (die uiteindelijk niet zou plaatsvinden) aan te kondigen was vooraf de volgende boodschap afgesproken: om 18.15 uur: "*Message pour Antoine Roger: Bien merci des nouvelles de tes anciens amis*", om 21.00 uur volgde dan de bevestiging in het Nederlands: "*Bericht voor Antoine Roger: Besten dank voor nieuws van uw oude kameraden*".⁽²²⁾

De twee organizers, Porcupine en Mandrill, werden gedropt in de buurt van Andenne in de nacht van 13 op 14 april 1943, hun W/T operator Dormouse (Léon Bar⁽²³⁾) volgde drie nachten later. Het vliegtuig dat hen gedropt had crashte op de terugweg, waardoor de SOE tot 25 mei in het ongewisse was over hun lot. Coyette vertrok te voet naar Eguezee, en Filot, die licht gewond was, naar Andenne. Coyette slaagde er

snel in om contact te leggen met het verzet. Hij richtte ontvangstcomités op in diverse steden, zowel in Vlaanderen als in Wallonië en tegen begin juli was zijn organisatie operationeel. Hij bleef uiteindelijk slechts twee maanden in bezet gebied en verliet België al op 19 juli, nog voor de eerste dropping. Hij beschouwde zijn missie echter als voltooid. Hij was erin geslaagd diverse comités voor ontvangst en distributie van het materiaal te vormen en via zijn contacten met de clandestiene socialistische pers had hij de beschikking gekregen over de drukkerij van *Le Monde du Travail*. Hij had ook een opvolger gevonden die in staat werd geacht de opdracht voort te zetten, met name Ernest Piot, voormalig algemeen secretaris van de Belgische Werkliedenpartij (BWP), die samenwerkte met zijn broer Georges, een politieagent in Brussel. Piot werd Porcupine II en opereerde onder de naam Jean Dispa. De Staatsveiligheid was bijzonder ingenomen met de resultaten die ze "*extremely satisfactory*" vond. Vooral de keuze van Piot genoot de instemming van de Belgen: "*The contacts Porcupine II has with the railway men and postal workers, central and local syndicates may be used, I think, on a wider scale.*"⁽²⁴⁾ Na zijn vertrek uit België reisde Coyette via een ontsnappingslijn van de SOE (Samoyède⁽²⁵⁾) naar Zwitserland, waar hij op 16 augustus aankwam en zich in Bern vestigde. Hij kreeg vrij snel een nieuwe missie, namelijk de distributie van een aanzienlijke som geld (12,25 miljoen BEF) aan de Belgische vakbonden, een missie die hij eveneens succesvol afrondde.

Mandrill had meer moeite om in contact te komen met de vertrouwenspersonen die hem vanuit Londen waren meegegeven, onder wie de socialistische volksvertegenwoordiger Paul Gruselin. De Gestapo zat enkelen van hen dicht op de hielen en ze vreesden een complot. Pas nadat hij enkele weken later opnieuw met Porcupine in contact trad, vond Mandrill dankzij diens hulp een medewerker in de persoon van Guy Bouffieux, zoon van een aannemer uit Leuven, die later Mandrill II zou worden. De voornaamste opdracht van Mandrill was het zoeken naar geschikte landingsplaatsen. Ze moesten namelijk aan een aantal normen voldoen en werden pas operationeel na inspectie van de RAF. Uiteindelijk slaagde hij erin landingsgronden te vinden in Lessen (Henegouwen) en Aywaille (Luik), die in alle opzichten geschikt waren. In augustus volgde dan de eerste dropping van twee containers. Naast zwart propagandamateriaal bevatten ze ook een beperkte voorraad wapens, voedsel en (soms) baar geld. Vooral het voedsel bleek zeer belangrijk. De medewerkers van de ontvangstcomités werden nauwelijks betaald⁽²⁶⁾, maar ontvingen wel een beloning in natura. Tabak en chocolade stonden bovenaan hun verlanglijstje. Ook werden er een aantal postduiven in elke container gesloten. Vele van deze diertjes overleefden hun landing niet, maar dat een aantal van hen toch de weg terug naar Engeland vond bewijzen de SOE-archieven, waarin de handgeschreven berichten bewaard worden. Nadat zijn organisatie operationeel was, vertrok Filot in november 1943 via een ontsnappingsroute naar Spanje en lukte het hem om in januari 1944 Londen te bereiken.

Na het vertrek van Coyette en Filot viel de organisatie volledig onder de verantwoordelijkheid van het Belgische verzet. De opvolger van Coyette, Ernest Piot, moest al snel ondervinden dat hij, toch voormalig topkader van de BWP, over een te beperkte bewegingsvrijheid beschikte. Hij gaf de opdracht daarom door aan een van zijn medewerkers van de clandestiene socialistische pers, Marcel Sonnevile, die daarmee Porcupine III werd. Sonnevile was bijzonder actief en had Mandrill I ook al geholpen in zijn zoektocht naar geschikte terreinen en mensen voor het ontvangstcomité. Er was echter een zwak punt in de organisatie waardoor later de contacten met Londen verloren gingen. Toen Porcupine I vertrok gaf hij de code voor de transmissie van geheime boodschappen niet door aan zijn opvolger. Daarom moest deze een beroep doen op Mandrill I en vanaf november op Mandrill II (Bouffieux). Guy Bouffieux was, omdat hij om professionele redenen zeer mobiel was, bijzonder geschikt als agent. Hij vervulde diverse opdrachten voor andere missies, onder andere als lijfwacht en distributeur en genoot het vertrouwen van Londen. Binnen de clandestiene socialistische beweging kende niemand hem, behalve Marcel Sonnevile. Als Mandrill II was hij verantwoordelijk voor de ontvangst, organiseerde hij de distributie in Leuven en Brussel en verzorgde de communicatie met Londen. Bouffieux werd echter op 8 januari 1944 gearresteerd, zodat Sonnevile zonder code en dus zonder communicatiemogelijkheid met Londen achterbleef. Bouffieux werd enkele maanden later op transport gezet naar het uitroeiingskamp Flossenburg. Hij bezweek tijdens de beruchte Dodenmars in maart-april 1945.

Na de arrestatie van Mandrill II kwam de hele leiding van de organisatie in handen van Sonnevile, die dus tegelijk Porcupine III en Mandrill III werd. Sonnevile heeft dan, gebruik makend van de mogelijkheden en kanalen van de clandestiene pers, de demoralisatiecampagne voortgezet volgens zijn eigen inzichten. Pas in augustus 1944 werd het contact met Londen hersteld, maar op dat moment was het al te laat om nieuwe initiatieven op te starten, als gevolg van de bevrijding.

Het demoralisatieproject had een uitgesproken Franstalig karakter. In eerste instantie was dit een gevolg van het feit dat beide agenten (Coyette en Filot) Franstaligen waren en hun initiële contacten zich in Franstalig België situeerden. Nochtans had Filot uitdrukkelijk de opdracht gekregen om op de as Luik-Brussel-Gent te werken. Vooral vanuit Londen werd sterk aangedrongen op de verspreiding van het materiaal in Vlaanderen, maar op het terrein bleek dit moeilijk te realiseren. Dit had onder meer te maken met het feit dat de verantwoordelijke voor Oost-Vlaanderen (Bitsoen) in augustus 1943 werd gearresteerd. Na een tijdje kwam er bericht van hem, maar men vermoedde dat hij onder controle van de Duitsers stond en vermeed vervolgens elk contact.

Nadat Sonnevile de volledige verantwoordelijkheid van de organisatie op zich had genomen verliep de distributie via de kanalen van de clandestiene socialistische pers. Via dit netwerk wist Sonnevile het materiaal ook te verspreiden in Zuid-West-Vlaanderen en Antwerpen.

Italianen...

Om de demoralisatiecampagne te doen lukken was het natuurlijk essentieel dat het distributienetwerk over voldoende materiaal beschikte. Van bij de start liep de levering van drukwerk vanuit Engeland moeilijk. Diverse pogingen om containers te drop-pen mislukten, soms door de slechte weersomstandigheden, of door een gebrekkige communicatie. In totaal zouden er tussen augustus 1943 en april 1944 slechts vier succesvolle droppings plaatsvinden en werden ongeveer 400.000 pamfletten geleverd en verdeeld.

Het materiaal dat aan de Porcupine-Mandrill-missie werd geleverd was, op enkele uitzonderingen na, niet exclusief voor de Belgische markt geproduceerd en paste dan ook volledig in de lijn van de PWE-politiek. Men trachtte de soldaten te demoraliseren door hen te confronteren met de toestand op het thuisfront en het problematische verloop van de oorlog, waarna ze werden aangemoedigd tot desertie, sabotage en simulatie van ziekte. Technisch gezien werd zowel zwart als grijs materiaal geleverd. De zwarte documenten waren Duitse vervalsingen, die op het eerste gezicht geen argwaan wekten en slechts bij meer nauwkeurige lectuur hun ware aard prijsgaven. Van de grijze propaganda was de oorsprong onduidelijk, het ging vaak om subversief drukwerk, waarin de Duitse soldaat op een vrij agressieve en provocerende manier werd aangesproken.

Naast de distributie van in Groot-Brittannië geproduceerd materiaal was het de bedoeling om door middel van samenwerking met de clandestiene pers het bereik te verhogen. Daartoe werden niet alleen het drukwerk maar ook een aantal drukblokken mee geleverd. Dit bewijst tegelijk dat dit materiaal gedeeltelijk ook bedoeld was om het moreel van de plaatselijke bevolking op te krikken. De grijze propaganda was in ieder geval dermate cynisch, dat ze bijzonder geschikt was voor subversieve perscampagnes. De fameuze valse versie van *Le Soir* bevatte twee illustraties afkomstig van blokken die door het netwerk waren geleverd. Ook de clandestiene socialistische pers is diverse malen ingegaan op het aanbod. In augustus 1943 verscheen in *Le Monde du Travail* de afbeelding van een landingsscène in Sicilië, als onderdeel van de eerste zending van juli 1943. Die krant zou nadien nog diverse teksten en illustraties afkomstig van de demoralisatiecampagne gebruiken, net zoals *Le Peuple*.

Toen Sonnevile op eigen kracht moest werken en de contacten met Londen verbroken waren, werd de doelstelling bijgesteld. Naast demoralisatie van de Duitsers ging het nu meer dan ooit om het versterken van het moreel en het informeren van de Belgische bevolking, een opdracht die nauw aanleunde bij zijn eigenlijke hoofdactiviteit als topman van de clandestiene socialistische pers. Hij werkte hiervoor samen

DEUTSCHER SOLDAT!

DIE schimpliche Zunahme der Fälle, in denen Mannschaften und sogar Offiziere der mir unterstellten Einheiten und Dienststellen sich ihrer Wehrverpflichtung durch Übertritt auf spanisches Gebiet entzogen haben, gibt mir Veranlassung, an das Ehr- und Pflichtbewußtsein aller deutschen Wehrmachtangehörigen in meinem Befehlsbereich zu appellieren.

Bedauerlicherweise gewährt die spanische Regierung unter Berufung auf weltfremde Bestimmungen des Völkerrechts fahnenflüchtigen deutschen Wehrmachtangehörigen in Spanien Asylrecht, wenn sie die spanische Grenze in Zivil und ohne Papiere überschreiten und sich als Elsässer oder Lothringer ausgeben.

Ich verlasse mich darauf, daß dieses schwer erklärbare Verhalten der spanischen Regierung für ehrliebende deutsche Soldaten keine Verlockung zu dem schimpflichen Verbrechen der Fahnenflucht bedeuten wird.

In diesem kritischen Augenblick höchster Bereitschaft kommt es auf jeden Einzelnen an.

Der Militärbefehlshaber in Frankreich
(gez.) von Rundstedt
Generalfeldmarschall
Oberbefehlshaber West.

▲ Prent uit pamflet met de cynische oproep "Help de Duitse soldaat" (zie illustratie p. 6)

▲ Vervalsen Ellic Howe aan het werk. In deze officieel ogende waarschuwing van von Rundstedt, worden Duitse soldaten die vluchten naar Spanje aangeklaagd, maar tegelijk wordt ook de manier om naar Spanje te vluchten uit de doeken gedaan. De PWE gaf in het containerbericht van oktober 1943 aan het Porcupine-Mandrill-netwerk de opdracht om dit bericht (dat aan de achterkant gegomd was) te plakken op plaatsen waar er veel Duitse soldaten verbleven.

*Fest steckt's
und treu
der Italiano
rein*

▼ 'Porn to be free'. Terwijl de Duitse mannen massaal vechten en sneuvelen in het buitenland, nemen Italiaanse gastarbeiders hun plaats in, en niet alleen in de fabriek.

met twee drukkers, die ook voor de clandestiene pers werkten.⁽²⁷⁾ Vanaf dat moment veranderde ook de aard van het materiaal. Sonnevile beschikte niet over de technische mogelijkheden om Duitse vervalsingen te maken en kende de theoretische analyses en de strategische doelstellingen van de PWE niet. Bovendien was hij van mening dat slogans en beelden betere resultaten gaven dan lange teksten. Hij beperkte zich daarom tot een soort karikaturen, die in massale oplage werden gedrukt op klein formaat, de zogenaamde 'vlindertjes'. Het was een techniek die wel meer gebruikt werd door de clandestiene pers, onder andere voor haar 1-meiboodschappen. Sonnevile heeft ondanks het papiertekort in totaal 250.000 exemplaren van zijn vlindertjes en karikaturen weten te produceren.

Onder: Voorbeelden van door Marcel Sonnevile geproduceerd materiaal.

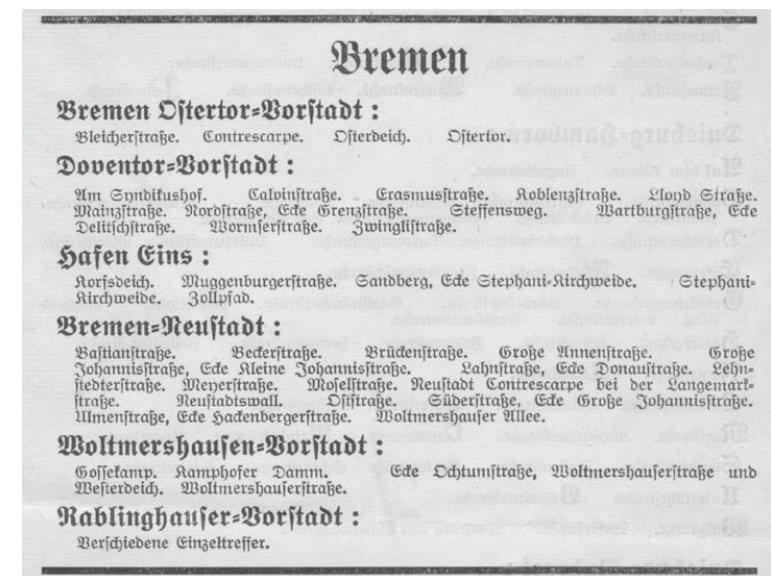
Het is onmogelijk om de precieze impact van dit drukwerk op de Duitse troepen in te schatten. De PWE was daarom sterk geïnteresseerd in nieuws over hoe zijn materiaal werd ontvangen, en verzamelde dit als 'come-back'-berichten. Deze berichten waren van diverse oorsprong (Duitse pers, eigen agenten, deserteurs ...), dus zeer heterogeen en fragmentarisch. De hoeveelheid ervan liet de PWE echter wel toe te concluderen dat zijn materiaal onder de Duitse soldaten circuleerde en dat zij inderdaad bijzonder bezorgd waren over de situatie van hun familie in de gebombardeerde Duitse steden. Ook zijn er aanwijzingen dat de Duitse legerleiding woedend op deze campagnes rea-

geerde. Toen het verzet van Namen erin slaagde om in december 1943 materiaal in de kazerne te verdelen, tot op het bureau van de commandant toe, werd gedurende twee dagen iedereen in het station van Namen gefouilleerd. Het in Engeland geproduceerde materiaal zag er dan ook bijzonder geloofwaardig uit en was daarom uiterst subversief. Volgens berichten van Mandrill aan Londen wekten vooral de lijsten met in Duitsland gebombardeerde straten en steden veel onrust onder de gewone soldaten.

Onder: Lijsten van gebombardeerde steden en straten. Via 'come-back'-rapporten wist de PWE dat deze lijsten grote onrust veroorzaakten bij de Duitse soldaten en dat ze bijzonder geëerd waren.

De distributie was een riskante zaak, veel riskanter dan het verdelen van de clandestiene pers onder de Belgische bevolking. Volgens het verslag van Mandrill I was het verzet hierin zeer creatief. Vaak werd samengewerkt met de postmannen. Op die manier ontvingen Duitsers die in Luik en Brussel bij particulieren gelegerd waren en waarvan de post lijsten bezat, de pamfletten op naam. In de barakken werd het materiaal verdeeld via werkmannen, in bioscopen en theaters waar veel Duitse soldaten kwamen via poetsvrouwen en verder in restaurants en treinen.

Het netwerk

Toen Henri Filot (Mandrill I) zijn instructies ontving werd hem duidelijk gemaakt "*que vous et votre cellule constituez un chaînon dans une chaîne d'agents et de cellules qui sont entreconnectés.*" Daar moest hij het mee doen, want de manier van werken van de SOE verbood coördinatie en het vermengen van verschillende projecten. Het was een voorzorgsmaatregel om de impact van de onvermijdelijke arrestaties of zelfs infiltraties zo beperkt mogelijk te houden. Dit neemt echter niet weg dat operaties zoals deze kaderden binnen een ruimer schema, waarop de betrokkenen geen zicht hadden, en dat ze een logica en opbouw volgden die functioneel waren voor de militaire en politieke objectieven van de geallieerden.

De meeste gezamenlijke projecten van de SOE en de Belgische Staatsveiligheid waren gericht op sabotage en alles wat daarmee verband hield. Daarnaast waren er een reeks gemeenschappelijke missies, waarin de PWE betrokken was, met een in hoofdzaak politiek karakter. In maart 1943 waren er zeven gemeenschappelijke missies operationeel. Naast het demoralisatieproject waren dit: het project Caracal-Shrew, dat de vernietiging van archieven van arbeidsdiensten tot doel had; Othello, dat het verzet in agrarische middens moest stimuleren; Samoyède dat vooral communicatieopdrachten had, maar zich geleidelijk wist uit te bouwen tot een organisatie van hulpdiensten (valse papieren, schuilplaatsen, voedselbonnen, ontsnappingsroutes ...); Carol, een informatienetwerk; Socrates, hulp aan dienstweigeraars en Hector, contact met Onafhankelijkheidsfront (OF) en Mouvement National Belge. Deze projecten deden soms een beroep op dezelfde medewerkers en velen van hen waren actief in andere verzetsgroepen.

Bij gezamenlijke projecten rezen twee problemen, met name communicatie en bevoorradings. Het centrale probleem en vaak ook het zwakke punt was de communicatie met Londen. De autoriteiten in Londen, zowel de burgerlijke als de militaire, hadden in deze fase van de oorlog, toen alles bijzonder snel evolueerde, grote nood aan correcte informatie over wat zich in bezet gebied afspeelde. De Belgische regering maakte zich bovendien behoorlijk ongerust over de bewapening van in haar ogen oncontroleerbare radicale elementen. Met name het OF wekte de bezorgdheid van de Staatsveiligheid, terwijl de Britse SOE behoorlijk geïnteresseerd was in de militaire mogelijkheden van het Front. Met het oog op contact met het gewapend verzet werd door de SOE in juli 1943 de agent Claudius (Philippe de Liedekerke) gedropt, enkele weken later gevolgd door Tybalt (André Wendelen), beiden ervaren topagenten.

Ze combineerden hun ervaring met een grondige terreinkennis en genoten bovendien het vertrouwen van de mensen in het veld. Het project Claudius-Tybalt slaagde erin om contact te leggen met de verschillende gewapende verzetsgroepen, de clandestiene pers en een aantal nevenorganisaties. Hun missie boekte belangrijke resultaten, waaronder een herindeling, op functionele basis, van deze contacten met het oog op communicatie

met Londen. Tegen de gebruiken in en ondanks de risico's leidde dit tot een gemeenschappelijk gebruik door verschillende projecten van dezelfde radio-operateurs.

Daarnaast was er een probleem inzake bevoorrading, zeker voor projecten die, zoals de demoralisatiecampagne, totaal afhankelijk waren van leveringen vanuit Engeland. Hoewel het geallieerde opperbevel telkens weer tegenover de mensen op het terrein het belang van hun missie beklemtoonde, bleken bij de uitvoering van militaire of politieke missies, de militaire telkens de prioriteit te krijgen. De RAF voorzag slechts een beperkte capaciteit voor de papieren oorlogsvoering en beschouwde die duidelijk als een nevenactiviteit, tot ongenoegen en wrevel van degenen die op het terrein, vaak vergeefs, op materiaal wachtten. Jean Coyette rapporteerde in april 1944 al aan de SOE dat zijn organisatie bitter kloeg zowel over het geringe aantal zendingen, de geringe hoeveelheid drukwerk als over het ontbreken van nieuw materiaal. Ook bij Claudius werd door vertegenwoordigers van Porcupine geklaagd dat het netwerk in staat was om minstens het twaalfvoudige van de geleverde hoeveelheid te distribueren. Tybalt pleitte er in zijn eindrapport dan ook voor dat het materiaal dat bedoeld was voor de demoralisatie van het Duitse leger "*should be greatly increased*". De PWE was zich bewust van het probleem en had de technische en financiële mogelijkheden om grotere hoeveelheden te leveren, maar wist zich gebonden door zijn charter met de SOE dat hem verbood om zelf operaties uit te voeren. De SOE erkende trouwens het probleem, maar was op zijn beurt afhankelijk van de RAF, die voor alle projecten samen slechts een capaciteit voorzag van twintig containers per maand.

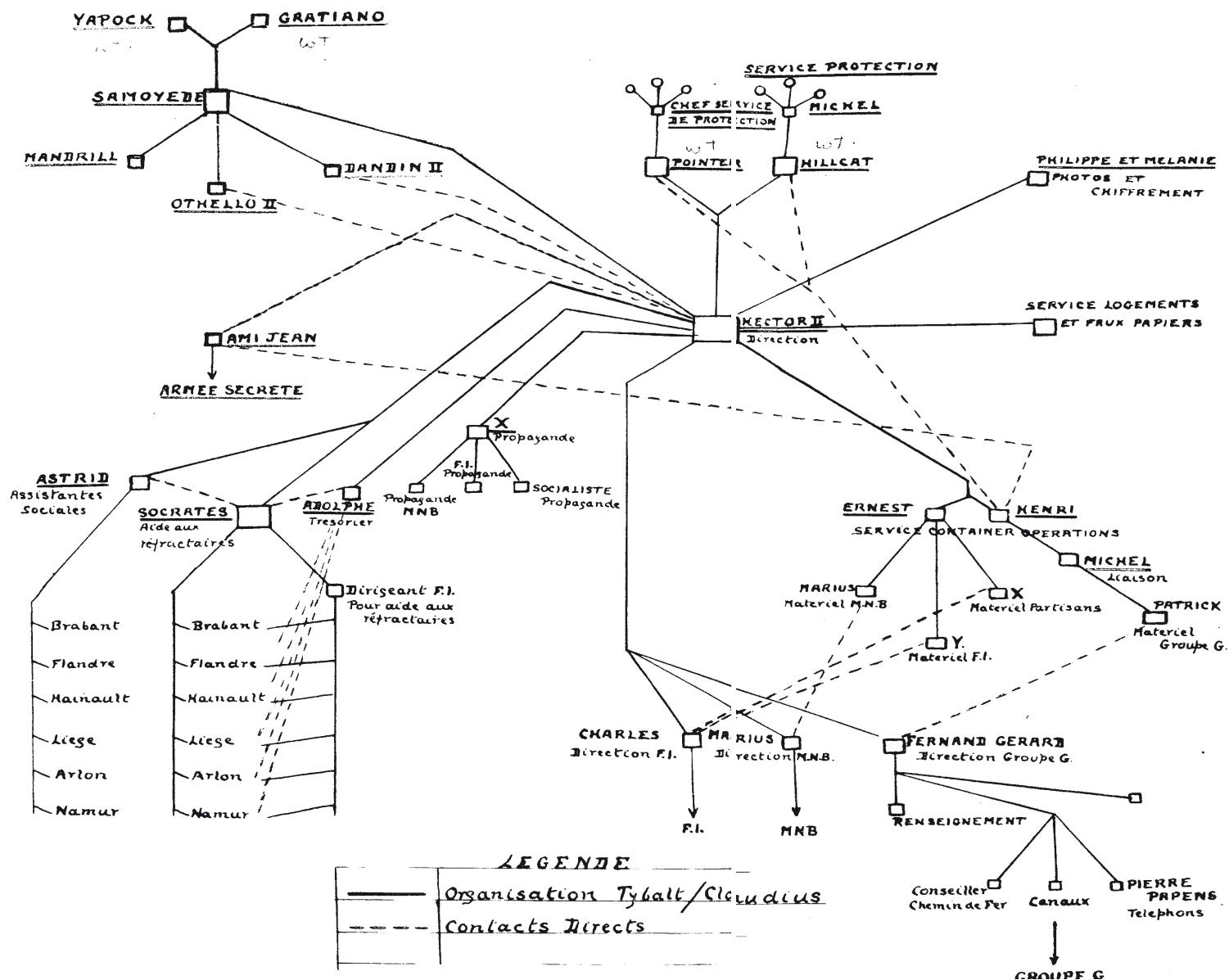
Vanaf augustus 1944 weigerde de Belgische Staatsveiligheid dan ook om nog mee te werken aan nieuwe missies, indien de bevoorrading van de lopende projecten niet verbeterde. De snelle bevrijding maakte de discussie echter irrelevant.

Conclusies

Indien de hedendaagse oorlog een totaalgebeuren is, dan is de psychologische of papieren oorlogsvoering er een essentieel onderdeel van. Een gedemoraliseerde bevolking en een niet gemotiveerd leger beïnvloeden de militaire slagkracht. Tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben de geallieerden, vanuit dit besef, op een systematische en quasi wetenschappelijke manier hun papieren pijlen op hun vijanden gericht. Een politiek plan werd vertaald in strategische doelstellingen die met een waaier van middelen en een verscheidenheid van partners werden uitgevoerd.

De gemeenschap van geheime en inlichtingendiensten maakte niet alleen de plannen, maar oefende in belangrijke mate toezicht uit op de uitvoering. De multiplicatie van deze diensten en agentschappen bemoeilijkte de coördinatie en leidde als vanzelf

Tybalt ontwierp een soort organigram, dat eerder moet gelezen worden als een communicatiekaart en dat de toestand te velde weergeeft in het najaar 1943. De drie voornaamste functiecategorieën waren sabotage, solidariteit en clandestiene pers. Hij maakte zich sterk dat Londen tot 90 % van de clandestiene pers onder controle had.

sprekend tot rivaliteit en conflicten. Pas laat in de oorlog, en met de overwinning in zicht, kreeg een meer efficiënte samenwerking gestalte. Op dat moment groeide het militaire offensief evenwel naar zijn hoogtepunt toe en werd de beschikbare capaciteit voor de papieren oorlogsvoering teruggeschroefd, zodat de resultaten op het terrein uiteindelijk beperkt gebleven zijn.

De Belgische socialistische gemeenschap was, zowel in Londen als in eigen land, een aantrekkelijke partner voor wie de Belgische bevolking wou aanspreken. De clandestiene pers met haar groot bereik en de sterke netwerken van de vakbeweging, waren uitermate geschikte instrumenten voor de politieke oorlogsvoering. Die illegale socialistische beweging heeft zichzelf zonder meer en zonder grondig inzicht in de strategieën ter beschikking gesteld van de geallieerden. Indien er kritiek werd geformuleerd dan had die geen betrekking op de aard van de opdrachten of de opdrachtgever, maar enkel op problemen inzake logistiek. Voor de ondergrondse socialistische beweging beperkte de aantrekkelijkheid van het partnership met de geallieerde regeringen en hun agentschappen zich trouwens niet tot de politieke en militaire oorlogsdoelstellingen. De zeer aanzienlijke middelen die ze via deze weg kon verwerven kwamen niet alleen ten goede aan de verzetsactiviteiten, maar lieten ook toe dat het eigen kader en de eigen structuren in stand werden gehouden. In die zin heeft de medewerking van de socialistische beweging aan de diverse projecten van de geallieerde geheime diensten bijgedragen tot haar snelle wederopstanding na de oorlog.

Deze bijdrage is hoofdzakelijk gebaseerd op archiefonderzoek in het SOMA (archieven Ugeux en Strubbe) en het Public Record Office in Kew (archieven SOE en PWE).

- (1) M. FOOT, *SOE in the Low Countries*, London: St. Ermin's Press, 2001, p. 302.
- (2) Nota van G. Vansittart aan Brigadier Van Cutsem, 4 februari 1941 (PRO, HS6/254).
- (3) Nota van H. Jebb, 9 november 1940 (PRO, HS6/256).
- (4) Wauters ontving £ 50 per maand, waarvan hij een gedeelte naar de ondergrondse Belgische socialistische vakbeweging stuurde.
- (5) Memo van T aan DR, 25 juni 1942 (PRO, HS6/254).
- (6) E. VERHOEYEN, *La Résistance belge vue de Londres: le cas du SOE*. In: *Jours de Guerre – Jours de Londres*, Brussel: Dexia, 2000, p. 126-169.
- (7) T heeft in totaal 182 agenten naar België gestuurd, van wie er 61 werden gedood in actie of in handen van de Duitsers en 23 hun arrestatie wisten te overleven.
- (8) "a mealy-mouthed group of Socialists"
- (9) De SOE was principieel bereid om ook Joseph Bondas op de loonlijst te zetten, om hem vrij te houden van de Belgen, maar hij bleek voldoende middelen van bestaan te hebben.
- (10) Nota van AD/X (John Price) aan CD, executive director, 3 november 1942 (PRO, HS6/254).
- (11) Nota van CD, 5 november 1942 (PRO, HS6/254).
- (12) Nota van T aan D/R, 12 februari 1943 (PRO, HS6/254).
- (13) Nota van T aan D/R, 4 februari 1943 (PRO, HS6/254).
- (14) Nota van T aan D/R, 4 februari 1943 (PRO, HS6/254).
- (15) Geciteerd door M. FOOT, *SOE in The Low [...]*, p. 319.
- (16) M. FOOT, *SOE in The Low [...]*, p. 307.
- (17) PWE, *Black Propaganda*, s.d. (PRO, FO 898/91).
- (18) PID, niet gesigneerde nota, maart 1943 (PRO, HS 6/694).
- (19) Jean Coyette (1906-1973), jurist, advocaat in Charleroi, tijdens de oorlog kapitein in het Belgisch leger, wordt na de oorlog onderzoeksrechter en vanaf 1947 raadsheer bij de Raad van State.
- (20) Henri Filot (1915-1944), metaalarbeider, verongelukte in de nacht van 2 op 3 juni 1944, toen het vliegtuig dat hem moest droppen voor een nieuwe missie, werd neergeschoten.
- (21) Nota van de Belgische Staatsveiligheid, februari 1943 (SOMA, archief Ugeux, nr. 107).
- (22) Dossier Mandrill (PRO, HS6/141).
- (23) Hij werd gearresteerd op 27 augustus 1943 en gefusilleerd op 10 februari 1944.
- (24) Ides Floor, Belgische Staatsveiligheid aan Major Amies, SOE, 25 september 1943 (PRO, HS6/142).
- (25) Russisch hondenras, poolhond. De kernopdracht van de missie-Samoyède bestond uit communicatie door de oprichting van een net van gewestelijke radiozenders voor de berichtgeving aan de bevolking tijdens de bevrijding, maar geleidelijk breidde het werkteerrein zich uit naar de zogenaamde 'Auxiliary Services' ('safe houses', identiteitskaarten, kleding, voedselbonnen en ontsnapingsroutes).
- (26) De medewerkers in Aynaille ontvingen 100 fr per persoon, het equivalent van één dag werken. In Lessen werd niets betaald.
- (27) Interview met Marcel Sonnevill, s.d., SOMA.